

Ekrem Čaušević
(Sarajevo)

DA LI SU U STAROOSMANSKOM JEZIKU POSTOJALE DVIJE
PARADIGME »OPTATIVNE« FORME NA $-(Y)A-(Y)E$?*

*U spomen mome profesoru,
akademiku Nedimu Filipoviću*

1. *Uvodne napomene*

Iako po svojoj prirodi i primarnom semantičkom naboju ne implicira nociju vremena, forma na $-(y)a/-(y)e$ vrlo je bitna za proučavanje evolucije dosta složene sisteme glagolskih vremena staroosmanskog jezika.⁽¹⁾ Dva značajna razloga uslovljavaju da joj se posveti naročita pažnja: a) činjenica da se radi o najfrekventnijoj finitnoj gl. formi staroosmanskog (i osmanskog) jezika, b) momenat da je u formiranju participâ intencionala-futura na $-(y)asi/-(y)esi$ i $-(y)acak/-(y)ecek$ morfema na $-(y)a$ odigrala presudnu ulogu.⁽²⁾

U turkološkoj literaturi gotovo da postoji potpuna suglasnost u mišljenju da je forma na $-(y)a$ genetički vezana za istočnotursku i istočnoosmansku formu optativa i optativa-futura na $-gay$, čija se jedna varijanta, sufiks $-ga$, već u staroosmanskome

* Ovaj rad predstavlja manji fragment iz doktorske disertacije *Dijahroni i sinhroni aspekti evolucije intencionala-futura u turskom jeziku*, odbranjene u junu 1986. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, pred komisijom u sastavu: 1. akad. prof. dr Olivera Jašar-Nasteva, 2. prof. dr Dušanka Bojanić-Lukač, 3. prof. dr Srđan Janković.

1. Termin *staroosmanski jezik* (rus. *staroosmanski jazyk*, njem. *Altosmanische*, tur. *Eski Osmanlıca*) i mi u ovome radu upotrebljavamo sasvim uslovno. Pod njim podrazumijevamo epohu od samih početaka 13. do sredine 15. stoljeća, iako je Osmanska kneževina, kao državna tvorevina, formirana tek 1299. godine. Na taj način želimo izbjeći suvišna terminološka opterećenja. Jezik 13. st. u turkološkoj se literaturi preciznije naziva *starim anadolskim* ili *seldžučkim turskim jezikom* (tur. *Eski Anadolu Türkçesi* ili *Selçuklular çağı Türkçesi*, rus. *staroanatolijsko-tjurkski jazyk*, njem. *Seldschukisch* ili *Vorosmanisch*). Jezik 14. i posebice 15. st. neki turski jezikoslovci nazivaju *Eski Türkiye Türkçesi* (M. Ergin, F. Timurtas). Međutim, sudeći prema postojećoj turkološkoj literaturi, terminološko se razgraničenje između *Eski Anadolu Türkçesi* i *Eski Türkiye Türkçesi* uopće ne može smatrati pouzdanim i definitivnim; šta više, oba se ova termina često upotrebljavaju umjesto obuhvatnijeg *Eski Osmanlıca* (v. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi III /EDI-HAC/, Istanbul, 1979, str. 94-98). Mi bismo, prevodeći njem. termin *Frühosmanisch*, ovu razvojnu etapu radije nazvali periodom *ranooosmanskog jezika*.

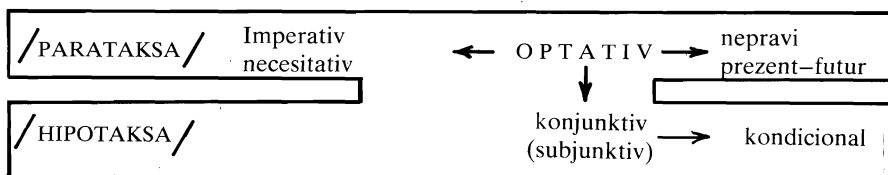
2. U radu ćemo navoditi samo tvrde varijante sufiksâ.

jeziku susreće u deguturaliziranom obliku *-(y)a*.⁽³⁾ Prelazne oblike *-gay > -ga > (y)a* bilježi i Abû Hayyân, koji daje uporedne paradigme optativa-futura u kipčaćkom i turkmentskom jeziku.⁽⁴⁾

U staroosmanskom jeziku, budući da se nisu održale forma na *-gay* i njena varijanta *-ga*, među kojima se osjećala tendencija paradigmatkog i semantičkog diferenciranja, dolazi do nužnog kumuliranja modalnih i temporalnih značenja u formi na *-(y)a*. Zbog toga ona se mora tretirati kao *sinkretička forma u odnosu na kategoriju modalnosti i kategoriju vremena*. Uprkos jezičkim faktima koji to nedvojbeno potvrđuju, većina turkologa ovu formu naziva optativom, optativom-konjunktivom ili optativom-subjunktivom.⁽⁵⁾ Tretirati staroosmansku formu na *-(y)a* isključivo kao optativ, znači dijahronu perspektivu zamijeniti sinhronom ili, drugim riječima, zanemariti njen historijski razvoj. M. Mansuroğlu spomenu formu naziva deziderativom-futurum, što je, čini nam se, prihvatljivije.⁽⁶⁾ U sasvim drugu krajnost ide A. Karamanlioglu. Suočen, po svoj prilici, s činjenicom da u starijem jeziku forma na *-(y)a* često ima temporalna značenja, kao i s fenomenom da se deziderativna značenja nerijetko izražavaju imperativom i irealnim kondicionalom na *-sa*, ovaj turkolog zaključuje »da je sumnjivo postojanje optativa na *-(y)a/(y)e* u anadolskom turskom jeziku«. ⁽⁷⁾

Jedna od najznačajnijih sintaktičkih i semantičkih osobina forme na *-(y)a* u staroosmanskom jeziku jeste njena funkcionalna pokretljivost i polisemantičnost. Napominjemo da je ona pokrivala *sve načine* i sve tri vremenske sfere, djelimično čak i prošlost.⁽⁸⁾ Radi bolje preglednosti, funkcionalno i semantičko polje spomenute forme prikazaćemo na sljedeći način:

-
3. J. Deny: *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehcesi)*. Istanbul, 1941, par. 643-653 i par. 1343 (a-g); B. Atalay: *Türkcede (gelecek zaman) edatı*. TDK Belleten, Seri II, Sayı 3-4, Ankara, 1940, str. 30-39; M. Mansuroğlu: *Türkcede -GAY/-GEY eki ve türetmeleri*. J. deny Armağani, TDK Yayınları, Sayı 172, Ankara, 1958, str. 171-173; M. Räsänen: *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, VI – Konjugation*. Studia Orientalia XXI, Helsinki, 1957, str. 215-216; C Brockelmann: *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*, Leiden, 1954, par. 179.
 4. Abû Hayyân: *Kitâb al-idrâk li lisân al-Atrâk*. Hazırlayan: A. Caferoğlu. Istanbul, 1931, par. 68/1-5.
 5. J. Deny: *Türk Dili Grameri*, par. 645; H. J. Kissling: *Osmanisch-türkische Grammatik*. Wiebaden, 1960, par. 243; Isti autor: *Die Sprache des Âşîkpâşâzâde. Eine Studie zur osmanisch-türkischen Sprachgeschichte*. Breslau, 1936, str. 46; C. Brockelmann: *Ali's Qissa'i Jûsuf, der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur*. ABAW 1916-1917, par. 46; T. Bangouğlu: *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar*. Leipzig/Breslau, 1938 par. 254.
 6. M. Mansuroğlu: *Das Altosmanische*. PhTF I, str. 178.
 7. A. Karamanlioglu: *Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi. Türkiyat Mecmuası, Cilt XV, 1968 (1969), par. 83.*
 8. Relativno su česti slučajevi da se forma na *-(y)a* u funkciji predikata zavisne rečenice (bez obzira na to da li implicira modalna ili temporalna značenja) prebacuje u vremensku sferu prošlosti pomoću perfekta *idi* u slučajevima kad je finitni gl. oblik glavne rečenice u perfektu. Opisana pojava, koju možemo tretirati kao osobni *consecutio temporum*, nedvojbeno upućuje na konjunktivnu prirodu forme na *-(y)a* u staroosmanskom i osmanskom jeziku. Budući da će ovome interesantnom fenomenu biti posvećen poseban rad, ovom prilikom navodimo samo jedan takav primjer:
diledi kim šâhî yele *vereydi/günâhsuz* oglî qanîna *gireydi* (Fahrî, 661) »Želio je da uništi šaha/ (i) da proljeje krv njegovog nevinog sina«.

Shema pokazuje da je staroosmansku formu na *-(y)a* netačno nazivati optativom, pa čak optativom-konjunktivom ili optativom-subjunktivom. Ni termin deziderativ-futura nije dovoljno precizan, pošto se, s obzirom na njene temporalne karakteristike, ova forma najtačnije može opisati kao »nepravi prezent veće semantičke gipkosti«⁽⁹⁾ Čini nam se da bi se njime funkcionalne i semantičke karakteristike najbolje mogle eksplicirati terminom *modalno-temporalna forma na -(y)a*.⁽¹⁰⁾ Izbor odgovarajućeg termina opravdan je zbog potrebe da se napravi nužna distinkcija između ove forme na jednoj, i optativa kao prevashodno željnog načina u novoosmanskome i savremenom turskom jeziku, na drugoj strani. Činjenica da se evolucija staroosmanske modalno-temporalne forme na *-(y)a* apsolutno mora prihvatiti kao prehistorija optativa, ne osporava nego čak i potencira potrebu za ovakvom distinkcijom.

Polisemantičnost i funkcionalna ambivalentnost, a samim tim i enormna frekventnost forme na *-(y)a*, dolaze do izražaja naročito u jeziku poezije. U jednom te istom stihu ona se katkada susreće kao kondicional, optativ i neodređeni prezent-futura! U *Çarhnâmi* A. Fakiha (83 distiha) registrirana je 18 puta, gotovo u svim modalnim i temporalnim značenjima; u spjevu Ş. Hamze *Yusuf ve Zeliha* (1580 distiha) upotrebljena je ravno 591 put; u Fahrrijevoj mesnevi *Husrev u Şirîn* (analizirano 2004 distiha ili 42,79% teksta) pojavljuje se 686 puta; u Gülşehrrijevom djelu *Ke-râmât-i Âhî Evrân* (167 distiha) susreće se 46 puta ili 41,86% (sic!), gledano u suodnosu sa drugim gl. vremenima za izražavanje sadašnjosti i budućnosti. I kod Y. Emrea ona je izuzetno frekventna. U pjesmi br. LXXVI njegova *Divâna* (16 distiha) registrirana je 20 puta u značenju nepravog prezenta-futura; u pjesmi br. LXXXVII (14 distiha) susreće se 21 put u istom značenju; u pjesmi br. CL (24 distiha) 17 puta u značenju kondicionala i nepravog prezenta-futura ... etc. Situacija je ista i sa drugim stihovanim ili proznim djelima staroosmanske književnosti.

U osmanskome jeziku dolazi do postepenog sužavanja funkcionalnog i semantičkog polja forme na *-(y)a* uslijed pomjeranjâ koja su u sistemu gl. vremena izazvana pojavom futura na *-(y)acak* i konkretnog prezenta na *-(i)yor*. Taj proces je, po prirodi stvari, tekao mnogo sporije u književnom negoli u govornome jeziku, a okončava se tek na prelazu iz klasičnog osmanskog u novoosmanski jezik. O tome svjedoči i optativna paradigma u novoosmanskome jeziku, osobena po arhaičnim ličnim nastavcima za 1. lice singulâra i plurala.⁽¹¹⁾ Pošto nas u prvome redu interesiraju pitanja

9. E. A. Grunina: *Sootnošenie form nastojaščego i buduščego vremeni po pamjatnikam tureckogo jazyka XIII-XVI vv.* Voprosy tjurkskoj filologii, Moskva, 1966, str. 89–90.

10. Više o tome vidjeti u: E. A. Grunina: *Forma vremeni na -al-â po pamjatnikam tureckogo jazyka.* Tjurkologičeskij sbornik (K šestidesjatiletiju A. N. Kononova), Moskva, 1966, str. 28–36.

11. Konsultirati sljedeće gramatike: J. W. Redhouse: *Grammaire raisonnée de la langue ottomane.* Paris, 1846, par. 433, 442–444 i 511; A. Wahrmund: *Praktische Grammatik der osmanisch-türkischen Sprache, I Theil.* Giessen, 1898, str. 107, 110, 113, 117, 127, 133, 140, 147–148; M. Fuad – A. Cevdet: *Kavâ'id-i Osmâniyye.* Istanbul, 1267 (1851), str. 116, 126–127; L. M. Fink: *Türkischer Dragoman (Sarf ve lûgat türki).* Leipzig, 1879, str. 41; J. J. Manissadjian: *Mürsîd-i Lisan-î Osmânî – Lehrbuch der modernen osmanischen Sprache.* Stuttgart – Berlin, 1893, str. 147–148 i dr.

zbog čega se uopće pojavljuje veći broj alternativnih ličnih nastavaka za 1. lice i kako se taj fenomen održava na paradigmatu forme na *-(y)a*, mi ćemo se, po prirodi stvari, zadržati na staroosmanskom jeziku, u kome se ti procesi ispoljavaju u svojim najtipičnijim razvojnim etapama.

2. Pitanje postojanja tzv. »dvojne paradigme« forme na *-(y)a*

Prije nego što pređemo na razmatranje kontroverzi koje se tiču paradigme modalno-temporalne forme na *-(y)a* u staroosmanskom jeziku, daćemo neke reference na forme optativa i imperativa u savremenom turskom jeziku Republike Turske.

U savremenom jeziku optativ postoji kao samostalan gl. način za izražavanje želje. Stoga se on u pravom smislu te riječi može smatrati *željnim načinom* (fr. optatif de souhait). Ne treba, naravno, gubiti iz vida da se on ponekad i u savremenom jeziku približava konjunktivu. Taj je fenomen ipak marginalne prirode, pošto je konjunktiv kao gl. način u *direktnoj oprečnosti sa aglutinantnom prirodom turskih jezika*.

Optativ se u savremenom jeziku tvori tako što se na gl. osnovu, dobijenu odbacivanjem infinitivnog nastavka na *-mak/-mek*, doda optativna morfema *-(y)a*: *ol+a* (od *ol + mak*), *bile + e* (od *bil + mek*), *başla + ya* (od *başla + mak*) etc. Na ovako izvedenu optativnu osnovu dodaju se, za 2. lice sing. i pl., lični nastavci prezenta pomoćnog gl. *imek* (biti); 1. lice sing. i pl. markiraju *opçeturski i staroturški nastavci za optativ*, premda i nastavak za 1. lice sing. *l-(y)a + YIM/* vulgarna jezička svijest tretira kao lični nastavak prezenta pomoćnog gl. *imek*.⁽¹²⁾ Treće lice sing., kao i kod svih drugih gl. vremena i načina, ima nultu gramatičku morfemu (\emptyset), dok se 3. lice pl. tvori dodavanjem pluralnog sufiksa *-lar*.

Na ovome mjestu nužno je napomenuti da se u savremenom turskom jeziku 3. lice optativa supstituira odgovarajućim licem imperativa. Čak je uočljivo da se upotreba optativnih formi u ovome licu, premda se radi o optativnoj paradigmati, osjeća kao jezički arhaizam. Mogućnost supstitucije optativnih formi za 3. lice odgovarajućim imperativnim formama proizlazi iz semantičke bliskosti ova dva načina. Poznato je da je u mnogim jezicima optativ apsorbirao konjunktiv ili imperativ, ili su oni njega apsorbirali. Ta se činjenica na sasvim određen način reflektira i na imperativnoj paradigmati: pošto imperativ po prirodi stvari ne može imati 1. lice, ono se nadomješta odgovarajućim optativnim formama. Upravo je zbog toga navođenje 1. lica optativa u imperativnoj paradigmati *f a k u l t a t i v n e* naravi i, sudeći prema postojećim gramatikama, stvar autorovog opredjeljenja. To potvrđuje i činjenica da neki turkolozi, kao J. Deny, imperativnoj paradigmati priključuju i optativnu formu za 1. lice plurala.⁽¹³⁾ Značajno je isto tako napomenuti da se mogućnost ove supstitucije prenoši sa nivoa paratakse na nivo hipotakse. H. J. Kissling s pravom imperativne oblike u objekatskim rečenicama tipa *Korkarım ki yakında ölsün* (Bojim se da će

12. Neosporno je da se radi o praturskom optativnom nastavku koji, zajedno sa nastavkom *-(y)a + LUM*, po prvi put susrećemo u pisanim spomenicima staroturškog jezika. Činjenica da se oni susreću i u svim savremenim turskim jezicima također ide u prilog ovoj tvrdnji. Nasuprot tome, funkciju ličnih nastavaka prezenta pomoćnog gl. *imek* u staroturškom jeziku vršile su lične i pokazne zamjenice. U vezi sa tim, konsultirati: A. von Gabain: *Altürkische Grammatik*. Leipzig, 1950, par. 215; M. Räsänen: *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, str. 204–205 i 209–210.

13. J. Deny: *Türk Dili Grameri*, par. 607.

uskoro umrijeti) tretira kao *organski dio optativne paradigme*.⁽¹⁴⁾ Takav postupak uopće nije formalne prirode. Naime, da nije postojala mogućnost semantičke kontaminacije optativa i imperativa, ne bi došlo ni do supstitucije ovih formi u gore navedenom primjeru. Identičnu pojavu susrećemo i u starijim razvojnim epohama osmansko-turskog jezika, kada imperativ i u drugim licima zamjenjuje optativ u nekim zasvosložanim rečenicama (izrečnim, željnim, namjernim i dr.).

Međutim, netom izrečene konstatacije, sudeći prema postojećim gramatikama i studijama, kao da ne bi mogle vrijediti i za staroosmanski jezik. Tako turski naučnik F. Timurtaş navodi da su optativ i imperativ u staroosmanskom jeziku imali sljedeće paradigme:

<i>optativ</i>	<i>imperativ</i>
S	S
1. -(y)a + M, -(y)a + VAN	1. -(y)a + YIN, -(y)a + YIM, -(y)a + YUM
2. -(y)a + SIN	2. Ø, Ø + ğil
3. -(y)a	3. -sun
Pl.	Pl.
1. -(y)a + VUZ	1. -(y)a + LUM
2. -(y)a + SIZ	2. -n, -un(uz)
3. -(y)a + LAR	3. -sun + lar ⁽¹⁵⁾

Pada u oči da ove paradigme u 1. licu sing. i pl. imaju različite lične nastavke (SIC), te da su imperativnoj paradigmi priključeni lični nastavci za 1. lice sing. i pl., za koje smo nešto ranije rekli da predstavljaju *organski dio optativne paradigme* (cf. str. 5). Na isti način postupa i H. J. Kissling, koji napominje da se, pored postojećeg »optativnog« nastavka -(y)a + VUZ (1. lice pl.), kasnije razvio i nastavak -(y)a + YUZ.⁽¹⁶⁾ J. Deny i M. Mansuroğlu šufiks -(y)a + LUM također syrstavaju u »imperativnu«, a nastavak -(y)a + VUZ u »optativnu« paradigmu.⁽¹⁷⁾ Njima se pridružuje i M. Räsänen, turkolog koji je napisao značajan rad o morfologiji drevnih i savremenih turskih jezika.⁽¹⁸⁾

Nasuprot njima, turski lingvist T. Banguoğlu *oba pluralna sufiksa*, -(y)a + LUM i -(y)a + VUZ, smatra organskim dijelom *optativne* paradigme. To mišljenje dijeli, istina u jednom drugom radu, i H. J. Kissling, a s njim i poznati njemački orijentalist, C. Brockelmann.⁽¹⁹⁾ Međutim, pada u oči da C. Brockelmann, u svome poznatom

14. H. J. Kissling: *Osmanisch-türkische Grammatik*, par. 431, 498 i 505; pored toga, vidjeti i: E. Prokosch: *Studien zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen (unter besonderer Berücksichtigung des Vulgärosmanisch-Türkischen)*. Freiburg, 1980, str. 91–94.

15. F. Timurtaş: *Küçük Eski Anadolu Türkcesi Grameri*. Türkiyat Mecmuası, Cilt XVIII, 1973–1975 (1976), par. 136 i 140–141; Isti autor: *Eski Türkiye Türkcesi (XV yy.) Gramer-Metin-Sözlük*. Istanbul, 1977, par. 315–316.

16. H. J. Kissling: *Osmanisch-türkische Grammatik*, par. 243.

17. J. Deny: *Türk Dili Grameri*, par. 607; M. Mansuroğlu: *Das Altosmanische*, str. 177.

18. M. Räsänen: *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, str. 204–211 i 215–216.

19. T. Banguoğlu: *Altosmanische Sprachstudien zu SN*, par. 254; H. J. Kissling: *Die Sprache des Âşikpâşâzâde*, str. 47; C. Brockelmann: *Ali's Qissa'i Jüsuf*, par. 46.

djelu *Osttürkische Grammatik*, lični nastavak $-(y)a + LUM$ stavlja u posebnu paradigmu *kohortativa*, dok ga J. Eckmann tretira kao organski dio *voluntativne* paradigme.⁽²⁰⁾

Ranije smo spomenuli da imperativ po definiciji ne može imati 1. lice. Ono se u svim turskim jezicima nadomješta odgovarajućim formama optativa. Dakle, pokušaj da se podjelom ličnih nastavaka za 1. lice sing. i pl. na »optativne« i »imperativne« izvrši njihova klasifikacija i na taj način uspostavi i formalno-gramatička (tj. paradigmatička) distinkcija između optativa i imperativa, *nije moguće*, tim više što *nije moguća* ni semantička diferencijacija ovih formi u 1. licu. J. Eckmann pod terminom »voluntativ« po svojoj prilici podrazumijeva optativ. Terminom *kohortativ* u gramatici se općenito označavaju imperativ ili konjunktiv u podsticajnim rečenicama, ili poseban gl. način (uobičajen u semitskim jezicima, najčešće u 1. licu) za izražavanje podsticanja, ohrabivanja, sugeriranja i sl. *U turskim jezicima ta značenja po definiciji implicira optativ*. Iz rečenog proizlazi da su gornje podjele spomenutih ličnih nastavaka čisto formalne prirode i da, kao takve, zamagljuju suštinsko pitanje zbog čega se u staroosmanskom jeziku javljaju alternativni lični nastavci za 1. lice u paradigmatički je formalno-gramatički i semantički nosilac morfema $-(y)a$. Naime, ako objedinimo sve ove nastavke u jedinstvenu paradigmu, vidjećemo da se staroosmanska modalno-temporalna forma na $-(y)a$ odlikuje velikim brojem ličnih nastavaka za 1. lice sing. i pl.:

S.	Pl.
1. (A) $-(y)a + YIN$ ili YIM ili YUM	1. (A) $-(y)a + LUM$
(B) $-(y)a + M$ ili VAN ili VAM ili VUM ili MAN	(B) $-(y)a + VUZ$ ili YUZ ⁽²¹⁾

Postojanje većeg broja alternativnih ličnih nastavaka za 1. lice sing. i pl. navodi na pomisao da je ta jezička suficitnost morala biti sistemski uslovljena procesima čije objašnjenje uveliko nadilazi puku deskripciju fenomena. Vjerovatno je to i navelo sovjetskog turkologa E. A. Gruninu na zaključak *da su u staroosmanskom jeziku uporedno egzistirale dvije paradigmatičke forme na $-(y)a$: modalna i temporalna*. »Po svjedočenju starih pisanih spomenika«, kaže Grunina, »vremenska forma na $-a/-ä$ i optativna forma na $-al/-ä$ postojale su kao dvije različite kategorije čije je identificiranje nepoželjno i netačno.«⁽²²⁾

Formalnogramatička i semantička diferencijacija ovih paradigmatički izvršena je, po njenom mišljenju, uz pomoć ličnih nastavaka za 1. lice sing. i pl. (Sufiksi pod »A« pripadali bi »optativnoj«, a sufiksi po »B« tzv. »temporalnoj« paradigmatički, cf. str. 8) Ideju E. A. Grunine prihvata i V. G. Guzev, koji u jednom od nedavno objavljenih radova kaže slijedeće: »Osnovana je pretpostavka da se u slučaju forme na $-(y)a$ radi o kategorijama koje su imale vrlo bliske, ali ne i identične paradigmatičke ličnih nastavaka. S najvećom se vjerovatnošću može pretpostaviti da u 1. licu pl. vremenska paradigmatička ima nastavak $-(y)a + VUZ$ (...), a paradigmatička koju treba tretirati kao

20. C. Brockelmann: *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*, par. 179; J. Eckmann: *Chagatay Manual*. Bloomington/The Hague, 1966, par. 91.

21. F. Timurtaş: *Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri*, par. 136; H. J. Kissling: *Osmanisch-türkische Grammatik*, par. 243; J. Deny: *Türk Dili Grameri*, par. 607 i 645; V. G. Guzev: *Staroosmanski jazyk*. Moskva, 1979, par. 123, 131 i 132.

22. E. A. Grunina: *Forma vremen na $-a/-ä$ po pamjatnikam tureckogo jazyka*, str. 35.

optativnu, nastavak $-(y)a + LUM$ «. ⁽²³⁾ Guzev također u svojoj gramatici staroosmanskog jezika razlučuje »optativnu« od »temporalne« paradigme:

»optativna paradigma«	»temporalna paradigma«
S.	S.
1. $-(y)a + YIN$, $-(y)a + YIM$ $-(y)a + YUM$	1. $-(y)a + M$, $-(y)a + VAN$, $-(y)a + VAM$, $-(y)a + VUM$, $-(y)a + MAN$
2. $-(y)a + s\ddot{a}n$, $-(y)a s\ddot{a}n(?)$	2. $-(y)a + s\ddot{a}n$
3. $(y)a$	3. $-(y)a$
Pl.	Pl.
1. $-(y)a + LUM$	1. $-(y)a + VUZ$, $-(y)a + YUZ$
2. $-(y)a + s\ddot{a}z$	2. $-(y)a + s\ddot{a}z$
3. $-(y)a + lar$	3. $-(y)a + lar$ ⁽²⁴⁾

Kao potvrdu da je u 1. licu postojala navedena paradigmatička i semantička diferencijacija, Guzev, između ostalih, navodi i ova dva primjera:

h\ddot{a}m s\ddot{a}n g\ddot{o}r\ddot{a} s\ddot{a}n bini, eld\ddot{a}n var-a-VAM bir g\ddot{u}n, jolda otur-a-M g\ddot{a}nsuz, kan agla-ya-VUM (Sultan Veled) »Ti ćeš me vidjeti, vratiću se jednog dana iz daleka, sjediću beživotno na putu i plakati krvavim suzama« (značenje f u t u r a);

sana bir kač \ddot{o}g\ddot{u}tler v\ddot{a}r-\ddot{a}-YIN ben (A. Fakih) »\u017delim da ti dam nekoliko savjeta« (značenje optatıva) ⁽²⁵⁾

Nama se čini, sudeći po materijalu koji smo sakupili tokom rada na dosta obimnom korpusu staroosmanskih tekstova, da je tvrdnja o postojanju dviju zasebnih paradigmi forme na $-(y)a$ pod velikim znakom pitanja. Naime, tendencija da se dodavanjem različitih ličnih nastavaka za 1. lice stvore dvije zasebne paradigme čija bi formalno-gramatička i semantička osnova bila jedna te ista morfema, *fenomen je marginalne naravi* i, što je posebno važno, osoben isključivo za ranu epohu staroosmanskog jezika. Prije nego što pređemo na izlaganje argumenata koji bi to mogli potvrditi, moramo reći nešto više o porijeklu i prirodi spomenutih nastavaka.

Nastavak za 1. lice sing. i pl. optativa, koji u staroosmanskome imaju varijante $-(y)a + YIN$, $-(y)a + YIM$, $-(y)a + YUM$ (sing.) i $-(y)a + LUM$ (pl.), susrećemo u najstarijim turskim pisanim spomenicima, orhonsko-jenisejskim natpisima i ujurskim rukopisima. Pada u oči da ih, u relativno malom broju varijanata, zatičemo u *svim savremenim turskim jezicima* i njihovim dijalektima. ⁽²⁶⁾ Očito je, dakle, da se radi o općeturskim nastavcima čija se geneza hipotetički mora smjestiti u najstariju prošlost turskih jezika. ⁽²⁷⁾ Međutim, konstatacija da je optativ prastari turski način nužno

23. V. G. Guzev: *Paradigma glagol'nyh form kak morfoložičeskaja kategorija (na materiale staroanatolijsko-tjurkškogo jazyka)*. Sovjetskaja tjurkologija No. 4, 1982, str. 72.

24. V. G. Guzev: *Staroosmanski jazyk*, par. 123 i 132.

25. Isto, par. 123 i 132.

26. Vidjeti napomenu br. 12.

27. U vezi sa genezom optativa vidjeti hipoteze koje navodi M. Räsänen u *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, str. 204 i 209. Obavezno konsultirati i sljedeći rad: N. Z. Gadžieva – B. A. Serebrennikov: *Proišhoždenie affiksov s modal'nyh značeniem v tjurkških jazykah*. Sovjetskaja tjurkologija No. 1, 1974, str. 3–12.

povlači pitanje zbog čega se u staroosmanskom jeziku, u 1. licu sing. i pl., susreću i nastavci $-(y)a + M$, $-(y)a + VAN$, $-(y)a + VAM$, $-(y)a + VUM$, $-(y)a + MAN$ (sing.) i $-(y)a + VUZ$, $-(y)a + YUZ$ (pl.), koji su netipični za optativnu paradigmatu. Odgovor na ovo pitanje zahtijeva da se kaže nekoliko riječi o genezi suponentnog gl. *imek* (biti).

Već sâm termin »suponentni gl. *imek*« govori da se pomoćni gl. »biti« u turskim jezicima nije sačuvao u svim oblicima. Poznato je da prezent ovoga glagola nije vezan za gl. osnovu *i-*, nego je izveden iz ličnih *i*, u drvnim jezicima, pokaznih zamjenica.⁽²⁸⁾

Začetak transformacije ličnih zamjenica u lične nastavke za gramatičku oznaku predikacije (tj. u nastavke prezenta pomoćnog gl. *imek*), kad je staroosmanski jezik u pitanju, pada negdje u sam početak 13. vijeka. U krajnjem rezultatu, gledano iz sinhronne perspektive, od ličnih zamjenica *ben* (ja) i *biz* (mi) stvoreni su lični nastavci $-(y)im$ za sing. i $-(y)iz$ za pl.; od zamjenice *sen* (ti) nastao je lični nastavak za 2. lice singulara, *-sin*, a potom, dodavanjem na isti nastavak starog dualnog/pluralnog sufiksa *-z*, izveden je pluralni oblik *-siniz*. Što se, pak, tiče 3. lica, ono je derivirano iz 3. lica singulara nepravog prezenta gl. *turmak* (stajati), iz kojeg se, kontrakcijom *turur* > *tur*, kasnije razvila kopula *-dir*.⁽²⁹⁾

Međutim, opisana evolucija ličnih nastavaka pomoćnog gl. *imek*, gledano iz dijahronne perspektive, predstavlja daleko komplikovaniji problem nego što se to u prvi mah može pretpostaviti. Na osnovu sačuvanih pisanih spomenika staroosmanskog i, donekle, osmanskog jezika, te na osnovu stanovitih refleksa koje zatičemo u anadolskim dijalektima, može se zaključiti da je ta evolucija trajala dosta dugo i da je za nju, u najranijoj fazi, karakterističan veliki broj alternativnih ličnih nastavaka. *To važi prvenstveno za 1. lice, koje se postavlja kao centralno lice predikacije.* U jednom od svojih radova posvećenih ovom pitanju, G. Hazai navodi sljedeće prelazne oblike ličnih nastavaka za 1. lice singulara:

$$\text{ben/men »ja«} > \begin{matrix} -vEn^2 \\ -vEm \\ -vEnIn \end{matrix} > \begin{matrix} -In^2 \\ -Em \end{matrix} > -üm^2 > -üm^4 \quad (30)$$

(2 = dvovarijantni, 4 = četverovarijantni sufiks)

Na isti se način može prikazati i evolucija ličnog nastavka za 1. lice plurala prezenta pomoćnog gl. *imek*:

$$\text{biz »mi«} > \begin{matrix} -vüz^2 \\ -yüz \end{matrix} > -(y)üz^2 > -(y)üz^4$$

28. A. von Gabain: *Altürkische Grammatik*, par. 216, 220–221; M. Mansuroglu: *Das Karakhanidische*. PhTF I, par. 3219; J. Deny: *Türk Dili Grameri*, par. 549 i 1175; Isti autor: *L'Osmanli moderne et le Türk de Turquie*. PhTF I, str. 198; M. Räsänen: *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, str. 197; A. N. Baskakov: *Istoriko-tipologičeskaja karakteristika struktury tjurkskih jazykov*. Moskva, 1975, str. 69.

29. Zbog toga turski lingvisti pomoćni gl. *imek* najčešće nazivaju *glagolom-imenicom* (isim fiili). Pored ovoga, postoje još i termini *cevher fiili* i *yardımcı fiil*; posljednji, kalk termina »pomoćni glagol«, upotrebljava se vrlo rijetko. Konsultirati gramatike: T. Banguoğlu: *Türkçenin Grameri*. Istanbul, 1974, str. 474–478; M. Ergin: *Türk Dil Bilgisi*. Istanbul, 1977, str. 303–307.

30. G. Hazai: *Zur Frage der historischen Entwicklung der Personalendungen im Osmanisch-Türkischen*. Studia Turcica, Budapest, 1971, str. 233. Napominjemo da smo Hazaijevu shemu, iz tehničkih razloga, nešto pojednostavili. Njen autor ne bilježi interkalarno »y« koje se podrazumijeva kod sufiksa koji počinju vokalom. U vezi sa ovom problematikom, poželjno konsultirati i: J. Deny: *L'Osmanli moderne et le Türk de Turquie*, str. 199; V. G. Guzev: *Staroosmanski jazyk*, par. 108.

Poređenje ličnih nastavaka za 1. lice sing. i pl. pomoćnog gl. *imek* sa ličnim nastavcima forme na *-(y)a* u paradigmi koju E. A. Grunina naziva »temporalnom« (cf. str. 9), pokazuje da je ova forma, poput participâ za tvorbu finitnih gl. vremena, mogla primiti i lične nastavke prezenta gl. *imek*, pored markiranih optativnih nastavaka. Drugim riječima kazano, *ona je tretirana kao neka vrsta kvaziparticipa*. Ovakva praksa rezultirala je fenomenom da se jedna, po svojoj genezi i suštini prevashodno modalna forma, počinje ponašati kao član podsisteme indikativnih gl. vremena za izražavanje sadašnjosti-budućnosti. Naravno, ova se pojava ne može posmatrati izvan te sisteme, čije su »slabe« karike otvorile prostor da se forma na *-(y)a* počinje razvijati i u tom smjeru. Ovom ćemo se prilikom zadovoljiti konstatacijom da se staroosmanski particip intencionala-futura na *-(y)asi* nikada nije u potpunosti razvio i kao verbum finitum, te da se usljed kumuliranih intencionalnih značenja koja su neutralizirala nociju vremena, pokazao funkcionalno defanzivnim i semantički nepodobnim za stvaranje novog futura; da je futur na *-(y)isar*, kao modifikacija nepravog prezenta na *-r*, bio insuficijentan u smislu sposobnosti integralnog izražavanja semantičkog polja futura; da je nepravi prezent na *-r* istovremeno služio za izražavanje neprave i prave sadašnjosti, te potencijalne i, rjeđe, kategorične budućnosti. U takvim okolnostima postojala je mogućnost da se i forma na *-(y)a* tretira kao neka vrsta kvaziparticipa ili, bolje kazano, virtuelnog participâ, a kao formalnogramatičko obilježje njenog pomaka ka sistemima indikativnih gl. vremena poslužili su lični nastavci pomoćnog gl. *imek* (biti). Opisani proces bio je u velikoj mjeri omogućen i činjenicom da je izvođenje futurskih formi na bazi deziderativnih česta pojava i u drugim, npr. indoevropskim, jezicima.

Identičnu pojavu susrećemo i u mamelučko-kipčaćkom jeziku, sudeći prema Abû Hayyânovoj kapitalnoj gramatici *Kitâb al-idrâk li-lisân al-Atrâk*. Govoreći o futuru koji, zapravo, predstavlja optativ-futur, Abû Hayyân daje uporedne paradigme ove forme u kipčaćkom i turkmenskom (»oguskom«) jeziku. Da se doista radi o futuru potvrđuje i zasebna optativna (u tekstu: *imperativna*) paradigma koja ima markirane optativne nastavke: *bar-ga-YIM* (sing.), *al-a-LIM* ili *al-a-LIK* (pl.) Navešćemo samo 1. lice Abû Hayyânove futurske paradigme:

<i>kipčaćki</i>	<i>turkmenski</i>	<i>staroosmanski</i> (<i>naša uporedba</i>)
<i>sing. kâl-kâ-mân</i>	<i>kâl-â-m</i>	gel-e-M
<i>pl. kâl-kâ-biz</i>	<i>kâl-â-vüz</i>	gel-e-VÜZ ⁽³¹⁾

Pokušaj da se dodavanjem ličnih nastavaka prezenta pomoćnog gl. *imek* na morfemu *-(y)a* stvori nova gl. forma koja bi ispunila postojeću prazninu u podsistemi gl. vremena za izražavanje budućnosti, E. A. Grunina prihvata kao fakat koji se, po njenom mišljenju, reflektirao kroz postojanje zasebnih paradigmi: modalne i temporalne. Međutim, stvarno stanje, sudeći prema pisanim spomenicima, dovodi u pitanje tu pretpostavku. Po našem mišljenju, konzistentne paradigme, koje bi pretpostavljale i nužnu semantičku diferencijaciju modalnih i temporalnih značenja forme na *-(y)a*, nisu postojale. Neosporno je da se u unutarnjem razvojnom kretanju spomenute forme, i interrelacijskim odnosima optativnih na jednoj, i alternativnih ličnih nastavaka prezenta gl. *imek* na drugoj strani, osjećala tendencija ka diferenciranju paradigmi. Međutim, ta tendencija ipak ostaje marginalne naravi. Ona se

31. Abû Hayyân: *Kitâb al-idrâk li-lisân al-Atrâk*, str. 153, 160–161;

sporadično uočava u dosta ograničenom broju slučajeva, i to kod ličnih nastavaka $-(y)a + MAN$, $-(y)a + VAN$, $-(y)a + VAM$, $-(y)a + VUM$, ali ne i kod nastavka $-(y)a + M$ koji je, u ranoj epohi staroosmanskog jezika, *potisnuo spomenute varijante*. Kod ličnih nastavaka za 1. lice pl. situacija je daleko stabilnija, o čemu će nešto kasnije biti govora. Pada u oči da je *načelna* mogućnost paradigmatičke distinkcije ličnih nastavaka bila ograničena samo na 1. lice.

Značajno je istaći da se staroosmanski alternativni lični nastavci prezenta gl. *imek* susreću, po prirodi stvari, u svim gl. vremenima. Navešćemo samo neke primjere iz poeme *Husrev u Šîrîn* (iz 1367. god.), tipičnog djela staroosmanske književnosti: *yedür-em* (stih 233), *eder-ven* (236), *etmiş-venin* (657), *bilmez-in* (343), *veribi-yem* (909) itd. *Jedini izuzetak čini lični nastavak -M* (npr. *gel-e-M*), *osoben isključivo za paradigmatičku formu na -(y)a*. Da je ovaj nastavak u ranoj epohi staroosmanskog jezika potisnuo ostale, potvrđuje i statistička obrada ličnih nastavaka forme na $-(y)a$ u staroosmanskim tekstovima. U poemi *Husrev u Šîrîn* (analizirano 42,79% teksta) registrirani su sljedeći nastavci: $-(y)a + YAM$ (jedanput), $-(y)a + VAN$ (4 puta), $-(y)a + M$ (139 puta, SIC!), *i to u svim modalnim i temporalnim značenjima, karakterističnim za formu na -(y)a*. U mesnevi *Yusuf ve Zeliha* (1589 distiha) susreće se isključivo lični nastavak $-(y)a + M$, 40 puta u značenju optativa, a 44 puta u značenju nepravog prezenta-futura.³² Analiza i ostalih djela potvrđuje da nastavak $-(y)a + M$ ne pripada temporalnoj, nego *jedinstvenoj modalno-temporalnoj paradigmatički*. Navešćemo primjere koji pokazuju da je ovaj nastavak frekventan i u paradigmatički sa optativnim značenjem i da se, stoga, o njemu ne može govoriti kao o specifikumu »temporalne paradigmatičke«:

eger ben šâhliga lâyiğ degülem/bana dirlik gerekmez yeg ki *öl-e-M* (Fahrî, 1086) »Ako nisam dostojan da budem vladar/nije mi potreban život, bolje je da umrem«; ... *dilerem ya Rap gör-e-M* Yusuf yüzün (Hamza, 112) »Želim, Bože, da vidim Jusufovo lice«;

... *etti gel kim gôster-e-M* putlar evin (Hamza, 429) »Rekla je: Dođi da ti pokažem hram idola«;

kim *al-a-M* düsmenümden intikâmî/*di-le-ye-M* özüümü ol dem tamâmî (Seyhî, 2698) »... da se osvetim svome neprijatelju/(i) da u tom momentu zatražim potpuno zadovoljenje«.

Na ovome mjestu nužno se postavlja pitanje zbog čega lični nastavak $-(y)a + M$, koji je u relativno kratkom vremenu potisnuo ostale varijante, nije i dalje funkcionirao kao isključivo obilježje »temporalne paradigmatičke«, tim više što su već od ranije postojali optativni nastavci $-(y)a + YIN$, $-(y)a + YIM$, $-(y)a + YUM$, a samim tim i mogućnost uspostavljanja paralelnih paradigmatički? Zbog toga što su, po našem mišljenju, u genezi ovoga nastavka učestvovala dvije različite gramatičke morfeme: 1) morfema $-(y)a$, kontrahirana sa ličnim nastavkom prezenta pomoćnog gl. *imek*: $-(y)a + YAM$ (i $-(y)a + MAN$?); 2) morfema $-(y)a$, kontrahirana sa optativnim nastavkom $-YIM$ (i $-YUM$?) : $-(y)a + YIM$, odnosno $-(y)a + YUM$ (?). Ne treba posebno napominjati da je ispadanje interkalara »y« u intervokalskoj poziciji pojava koja se i danas susreće u govornom jeziku, npr. *Tenekeci + yim* > *Tenekeci-im* > *Tenekecîm* (Ja sam limar.«).

U prvom je slučaju, dakle, došlo do kontrakcije gramatičke morfeme $-(y)a$ i ličnog nastavka za 1. lice prezenta pomoćnog gl. *imek*, npr.: *kal-a-YAM* > *kal-a-M*,

32. U ovoj mesnevi od 1580 distiha forma na $-(y)a$ susreće se ravno 591 put, od toga u 1. licu sing. 124 puta. U 42 slučaja radi se o optativnoj paradigmatički sa markiranim ličnim nastavcima

gel-e-YEM > *gel-e-M* itd. Upravo je zbog toga nekontrahirani oblik tipa *gel-e-YEM* vrlo rijedak. (U našem korpusu registriran je samo jedan takav primjer, dok je u svim ostalim gl. vremenima lični nastavak -YAM dosta frekventan.) Opisana pojava naročito je česta kod negirane gl. osnove, npr.: *vaptırma-ya-M*, *gelme-ye-M*, *söyleme-ye-M* itd. Ovi slučajevi su toliko rašireni da se gotovo mogu smatrati jezičkim uzusom staroosmanske poezije. Nasuprot tome, činjenica da je u staroosmanskom jeziku lični nastavak -MAN dosta rijedak primorava nas da mogućnost transformacije *gel-e-MEN* > *gel-e-M* prihvatimo sa nužnom dozom opreznosti, premda Abû Hayyân u svojoj gramatici napominje da je turkmenska (ili »oguska«) forma *käl-ä-M* nastala od kipčacke *käl-kä-MÄN* (cf. str. 13).

Na identičan je način dolazilo do reduciranja ličnih nastavaka za 1. lice singulara u optativnoj paradigmi. Međutim, treba napomenuti da se, za razliku od gornjeg slučaja, *uporedo sačuvala i normalna forma optativa*. Tako se u istom stihu često susreće duži i kraći oblik optativa jednog te istog glagola, npr.: *ol-a-YIM* i *ol-a-M* »da budem«. Upotreba duže ili kraće varijante nije semantički motivirana, nego je, po logici stvari, uslovljena metričkom strukturom stiha. Reducirana forma optativa (*gel-e-M*, *gid-e-M* i sl.) susreće se i u proznim djelima osmanske epohe. Ona, prema tome, nije striktno obilježje poezije iako je, po prirodi stvari, u poetskim djelima znatno frekventnija. Sve gramatike novoosmanskog jezika u sklopu optativne paradigme uporedo bilježe *oba* oblika. U nekim od njih, npr. u gramatici J. W. Redhousa, reducirana forma stavljena je na prvo mjesto.⁽³³⁾

Geneza ličnog nastavka -(y)a + M odgovara na dva ključna pitanja: 1) zbog čega modalno-temporalna forma na -(y)a sa ličnim nastavkom -M nema samo temporalna, nego i optativna značenja, 2) zbog čega nije moglo doći do stvaranja konzistentne temporalne paradigme pored već postojeće, optativne. Naime, kao što smo već konstatirali, u prehistoriji ličnog nastavka -M, osobenog za paradigmu forme na -(y)a, leže dvije različite gramatičke morfeme:

-(Y)A sa ličnim nastavkom za
1. lice sing. prezenta gl. imek:

-(y)a + YAM (i-(y)a + MAN ?)

↓
-(y)a + AM

↓
-(y)a + M

-(Y)a sa optativnim nastavkom
za 1. lice sing.

-(y) + YIM (i-(y)a + YUM ?)

↓
-(y)a + IM

↓
-(y)a + M

HOMONIMIJA

/pored nekontrahiranih oblika

-(y)a + YIN, -(y)a + YIM,

-(y)a + YUM/

Ovdje ćemo se zadržati na još jednom vidu reduciranja optativne paradigme u 1. licu singulara. Kod višesložnih gl. osnova koje završavaju na vokal, kao i kod gl. osnova negiranih pomoću sufiksa -ma, ponekad dolazi do reduciranja morfeme -(y)a uprkos činjenici da je ona semantički i formalnogramatički nosilac optativne paradigme: *söyle-ye-yim* > *söyle-yim*, *yaptırma-ya-yim* > *yaptırma-yim*, *katletme-ye-yim* > *katletme-yim*. Ne samo u staroosmanskim i osmanskim tekstovima, nego i u savremenim dijalektima često dolazi do reduciranja optativne morfeme na -(y)a u intervokalskoj poziciji. Katkada se refleksi opisane pojave prelamaju i u djelima savremenih pisaca:

-(y)a + YIN, -(y)a + YIM, dok se homonimični nastavak -(y)a + M susreće 84 puta.

33. Vidjeti napomenu br. 11.

Ne yapayım; ne *işleyim* (SIC!), hayatımî nasîl kazanayım? »Šta da radim, šta da činim, kako da zaradim za život?⁽³⁴⁾

Kod ličnih nastavaka za plural slučaj je nešto drugačiji. Pošto kod sufiksâ $-(y)a + VUZ$ i $-(y)a + YUZ$ na jednoj, i optativnog nastavka $-(y)a + LUM$ na drugoj strani, nije postojala mogućnost morfološke kontaminacije, paradigmatska i semantička distinkcija između »optativne« i »temporalne« paradigme u načelu se mogla održati:

niçün bunğa İraqdan *gözle-ye-vüz*/niçün yol yürüyüp iz *gizle-ye-vüz*/eger nûruz biraz nûrî *gör-e-lüm*/veger uçmaqdayuz hûrî *gör-e-lüm*

(Fahrî, 1497–1498) »Zašto se iz tolike daljine gledamo/zašto putujemo, a skrivamo tragove?; Ako smo svjetlost, daj da vidimo malo svjetlosti!/Ako smo u raj, pa da vidimo rajske ljepotice!«

Međutim, ta se načelna mogućnost ne može prihvatiti kao dostatan argumenat u prilog tvrdnji da su u staroosmanskome jeziku postojale dvije paradigme forme na $-(y)a$, i to iz sljedećih razloga:

1. mogućnost paradigmatske distinkcije ograničena je samo na 1. lice plurala;
2. sufiks $-(y)a + VUZ$, za razliku od sufiksa $-(y)a + LUM$ koji bez izuzetka markira optativnu paradigmu, gdje kada se susreće i u paradigmi koja ima optativna značenja. Tako, primjerice, *Tarama Sötlügü* (VII Cilt, EKLER) bilježi veći broj takvih slučajeva. Mi ćemo se, pak, zadovoljiti samo sa dva naša primjera:

bes ol yeg özümüzden *utan-a-vuz*/bu udla tanrıdan yana *dön-e-vüz* (Fahrî, 1643) »Bolje je da se stidimo samih sebe/(i) da se s tim stidom okrenemo Bogu«;

Maksudumuzu hasıl kıl ey Kerım/kim *gör-e-vüz* dıdarını ey Rahım (Hamza, 897) »Ispuni nam našu težnju, Plemeniti/da vidimo tvoju ljepotu, o Milostivi«.

Do mogućnosti supstitucije optativnog nastavka $-(y)a + LUM$ ličnim nastavkom za 1. lice pl. prezenta gl. *imek* vjerovatno dolazi zbog toga što su postojale jake reminiscencije da u osnovi obje forme $-(y)a + LUM$ i $-(y)a + VUZ$ leži jedna te ista gramatička morfema. Potrebno je, dakako, napomenuti da gornji primjeri ne utječu na konstataciju da je lični nastavak $-(y)a + VUZ$ prevalirajuće obilježje prezentsko-futurskih značenja. Međutim, to isto tako samo po sebi ne može biti valjan dokaz da je u staroosmanskome jeziku postojala u konzistentnoj formi i zasebna »temporalna« paradigma polisemantične forme na $-(y)a$.

3. Zaključak

- A. Staroosmansku formu na $-(y)a$ karakterišu brojna modalna i, posebice, temporalna značenja, koja su tek u poznoj etapi razvoja osmanskog jezika eliminirana usljed ekspanzije konkretnog prezenta na $-(i)yor$ i intencionala-futura na $-(y)acak$. Zbog toga je neophodno terminološki razgraničiti višeznačnu modalno-temporalnu formu na $-(y)a$ na jednoj, i optativ na $-(y)a$ u poznom osmanskome i savremenom turskom jeziku Republike Turske, na drugoj strani.
- B. Za staroosmansku formu na $-(y)a$ karakterističan je veći broj ličnih nastavaka za 1. lice singulara i plurala. Prvu grupu čine optativni nastavci $-(y)a + YIN$, $-(y)a + YUM$, a drugu lični nastavci prezenta pomoćnog gl. *imek* (biti). Tendencija da se dodavanjem ličnih nastavaka prezenta gl. *imek* morfema $-(y)a$ tretira i kao

34. A. N. Kononov: *Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo jazyka*. Moskva – Leningrad, 1956, par. 504.

neka vrsta virtuelnog participa za tvorbu nepravog prezenta-futura, te da se na taj način uspostavi paradigmatska i semantička distinkcija između modalnih i temporalnih značenja, marginalnog je karaktera pošto je bila ograničena samo na 1. lice i pošto je nad alternativnim ličnim nastavcima gl. *imek* u 1. licu ubrzo odnio prevagu homonimični nastavak $-(y)a + M$. Ovaj je nastavak rezultat dvostrukog kontrahiranja: 1) morfeme $-(y)a$ i ličnog nastavka $-YAM$ ($-MAN?$), npr. *bil-e-YEM* > *bil-e-M*, 2) morfeme $-(y)a$ i optativnih sufiksa $-YIM$, $-YUM$, npr. *yaz-aYIM* > *yaz-a-M*, *yapma-ya-YIM* > *yapma-ya-M*. (Pored kontrahiranih, sačuvali su se i normalni oblici optativa.) Otuda nastavak $-(y)a + M$ nije moguće tretirati kao obilježje »temporalne paradigme«, nego *jedinstvene modalno-temporalne paradigme forme na -(y)a*. Prema tome, sufiksi $-(y)a + YIN$, $-(y)a + YIM$, $-(y)a + YUM$ markiraju isključivo optativna, a homonimični sufiks $-(y)a + M$ i optativna i temporalna (prezentsko-futurska) značenja.

- C. Do kontrahiranja morfeme $-(y)a$ sa navedenim ličnim nastavcima dolazi prvenstveno u jeziku poezije. To je logično ako se ima u vidu činjenica da se jezik, kao supstancija kojom se prenosi stanovita poruka, oblikuje prema metričkoj strukturi stiha. Naime, metar nije samo formalno izražajno sredstvo, prosede koji nameće odgovarajuća poetika, tradicija i epoha. Za književnosti u kojima je poezija njegovana kao jedini čisti književni žanr, metar je način mišljenja i saopštavanja, on je *de facto* »pogled na svijet«. Zbog toga se i u našim tekstovima susreću brojni primjeri koji svjedoče o tome da je upotreba duže ili kraće varijante modalno-temporalne forme na $-(y)a$ (riječ je, dakako, o 1. licu sing.) u tijesnoj vezi sa metričkom strukturom stiha. Zbog male foničke mase ove forme, izborom duže ili kraće varijante ličnog nastavka mogla se modificirati slogovna struktura stiha prema potrebi metra, odnosno stope kao osnovne metričke jedinice. I ovaj momenat, kao i činjenica da je forma na $-(y)a$ bila višeznačna i funkcionalno ambivalentna, objašnjava zbog čega je ona najfrekventnija forma staroosmanske (i osmanske) poezije. Navedene tvrdnje ilustriraćemo sljedećim primjerima:

Hoca eder adın et *bil-e-M* seni/*Bil-e-YIM* belli bana söyle sözüñ (Hamza, 390)
 »Učitelj (duhovni) reče: Kaži mi svoje ime da znam ko si/Da te dobro upoznam – pričaj mi«;

Ten nedir dostun yolunda ben onu *terketme-YIM* (Yunus, XLI) »Šta je tijelo (tj. putenost, čulnost) da ga ne bih ostavio na putu ka Prijatelju (tj. Bogu)?«

Yunus imdi gam yeme/*nidem* ne *kilam* deme (Yunus, LXI) »Junuse, ne žalosti se sada/Ne reci: šta da činim, šta da radim?«

Navedeni stihovi nedvojbeno pokazuju da upotreba duže ili kraće varijante forme na $-(y)a$ nije semantički motivirana, pošto i reducirani oblici imaju optativno značenje. U posljednjem primjeru došlo je i do kontrakcije sa zamjenicom *ne: nidem* umjesto *ne edem* ili *ne edeyim*. Ovi su slučajevi česti: *nolam* (ne olam, ne olayım), *nolayım* (ne olayım), *neyliyem* (ne eyliyem, ne eyliyeyim), *neyliyeyim* (ne eyliyeyim) itd. Iz istih razloga gdje kada dolazi do kontrakcije u 1. licu pl.: *gü'lüm* i *ol'lum* umjesto *gülelim*, *olalım*.

Pada u oči da je upotreba kraće varijante u 1. licu sing. znatno češća kod višesložnih gl. osnova, posebice onih koje se završavaju na vokal i negaciju *-ma*.

- D. Paradigmatska distinkcija u 1. licu pl. bila je omogućena činjenicom da među postojećim ličnim nastavcima nije moglo doći do morfološke kontaminacije, premda je registriran značajan broj primjera u kojima forma $-(y)a + VUZ$ supstituira formu $-(y)a + LUM$ u čisto optativnoj paradigmi.
- E. Logično je da se isključivo uz pomoć ličnih nastavaka nisu mogle formirati dvije

konzistentne paradigme, modalna i temporalna. U turskim jezicima srednjoturske epohe uočljiva je tendencija ka stvaranju zasebnih paradigmi variranjem modalne osnove *-gay, -ga, -ay, -a* (odnosno *-(y)a*), ali je ova mogućnost u staroosmanskom jeziku bila zaustavljena faktom da je morfema na *-(y)a* vokalski definirana.

- F. Spomenuta tendencija bila je onemogućena i time što su, čak i u slučajevima kad je forma na *-(y)a* imala eksplicitna temporalna značenja, postojale jake reminiscencije da u njenoj osnovi leži jedna, po svojoj genezi i semantičkom naboju, *primarno optativna forma*. Otuda u nekim slučajevima i nastavak *-(y)a + VAN* (sic!) može markirati optativ: . . . ki sor-a-VAN (Fahrî, 52) » . . . da pitam«.
- G. Kao što se, općenito uzevši, javlja prividan kaos u trenucima koji prethode uspostavljanju kvalitativno novog stanja, tako se i u prelomnim razvojnim etapama jezika može javiti veći broj »konkurentskih« formi koje nastoje eliminirati jedna drugu. U konkretnom slučaju, većim brojem ličnih nastavaka za 1. lice sing. i pl. modalno-temporalne forme na *-(y)a* fiksirana je jedna prelazna etapa kao prehistorija osmanskog optativa, koji u savremenom turskom jeziku susrećemo kao jedan od glagolskih načina.

Skraćenice i izvori

AF	Ahmet FAKIK, CARHNAME. Yayınliyan ve isleyen: M. Mansuroğlu. Istanbul, 1956.
Hamza	Seyyat HAMZA, YUSUF VE ZELIHA. Nakleden: D. Dilcin. Istanbul, 1946.
Yunus	Yunus EMRE DIVANI. Hazırlayan: A. Gölpınarlı. Cilt I, Istanbul, 1943.
Gülsehrî	GÜLSCHEHRÎS MESNEVI AUF ACHI EVRAN, den Heiligen von Kirschehir und Patron der türkischen Zünfte. F. Taeschner, DMG, Wiesbaden, 1955.
Fahrî	FAHRÎS HUSREV U SÎRÎN – Eine türkische Dichtung von 1367. Herausgegeben von B. FLEMMING. Wiesbaden, 1974.
Seyhî	SEYHÎ'NIN HUSREV Ü SÎRÎN'I. Inceleme-Metin. Hazırlıyan: F. K. Timurtas. Istanbul, 1963.
A–E	Tevârîh-i Âl-i Osman'dan ÂSIKPASAZÂDE TARÎHI. Müze-i Hümâyûn hâfiz-i Kütüp Muâvini Ali Bey isbu tab'ın mukâbele ve tashihine bakmîdîr. Istanbul, 1332 (1914).
Kanunlar	XV VE XVI-INCI ASIRLARDA OSMANLI IMPERATORLUGUNDA ZIRÂÎ EKONOMININ HUKUKÎ VE MALÎ ESASLARI. Birinci Cilt: KANUNLAR. Hazırlayan: Ö. L. Barkan. Istanbul, 1945.
Kadrî	Bergamalı KADRÎ, MÜYESSİRET ÜL-ULÛM. Tıpkıbasım, cevriyazılıfı metin ve dizin. Yayınliyan: B. Atalay. Istanbul, 1946.

R e z i m e .

DA LI SU U STAROOSMANSKOM JEZIKU POSTOJALE DVIJE PARADIGME »OPTATIVNE« FORME NA -(Y)A/-(Y)E?

Sistema gl. vremena staroosmanskog jezika privlači osobitu pažnju turkologa brojnošću gl. formi za izražavanje budućnosti. Analiza ovih formi pokazuje da su se one, ma koliko da su u biti konkurirale jedna drugoj, nadopunjavale u funkcionalnom i, posebice, semantičkom pogledu, budući da se ni jednom od njih nisu mogla izraziti integralna futurska značenja. Semantička insuficijentnost ovih formi nije rezultirala samo njihovom brojnošću, nego i fenomenom da se *optativna morfema* -(y)a počinje tretirati kao neka vrsta kvaziparticipa za tvorbu nepravog prezenta-futura.

Bitno obilježje pomaka ove izrazito modalne forme ka sistemi indikativnih gl. vremena staroosmanskog jezika jesu alternativni lični nastavci za 1 lice sing. i pl. prezenta pomoćnog gl. *imek* /-VAN, -VAM, -MAN za sing., odnosno -VUZ, -YUZ za pl./, koje, uz markirane optativne nastavke /(-YIN, -YIM, -YUM za sing. i -LUM za pl./ susrećemo u paradigmi forme na -(y)a.

Ovakav dvostruki tretman forme na -(y)a naveo je sovjetskog turkologa E. A. Gruninu, a potom i V. G. Guzeva, na zaključak da su u staroosmanskom jeziku postojale dvije zasebne paradigme, čiji je formalnogramatički i semantički nosilac morfema -(y)a: »optativna« (koja prima optativne nastavke) i »temporalna« (koja prima lične nastavke prezenta gl. *imek*). Oba spomenuta turkologa smatraju da je distinkcija između ovih dviju paradigmi postojala samo u 1. licu, te da je prvo lice sing. »temporalne paradigme« specifično po ličnom nastavku -M.

Odmah pada u oči da se vrlo frekventni nastavak -M ne susreće u paradigmi drugih gl. vremena. Statistička obrada svih varijanti ličnih nastavaka za 1. lice sing. pokazuje da je nastavak -M u ranijoj epohi staroosmanskog jezika *potisnuo ostale lične nastavke*, što znači da su varijante -(y)a + VAN, -(y)a + VAM, -(y)a + VUM, -(y)a + MAN, u odnosu na -(y)a + M, relativno slabo zastupljene (cf. str. 14-15). Pored toga, semantička analiza vrlo velikog broja registriranih primjera pokazuje da nastavak -(y)a + M ne markira samo temporalna, nego u istoj mjeri i modalna (optativna) značenja. Drugim riječima, *on je obilježje jedinstvene modalno-temporalne paradigme*.

Postavlja se pitanje zbog čega 1. lice -(y)a + M nije obilježje isključivo temporalne paradigme, pošto su već postojali markirani optativni nastavci -YIN, -YIM, -YUM? Zbog toga što je, po našem mišljenju, oblik -(y)a + M nastao dvostrukim kontrahiranjem: 1) morfeme -(y)a i ličnog nastavka -YAM (i MAN?), npr. *gel-e-YEM* > *gel-e-m*, *kal-a-YAM* > *kal-a-M*; 2) morfeme -(y)a i optativnih nastavaka -YIM, -YUM, npr. *gel-e-YIM* > *gel-e-M*, *yazma-ya-IM* > *yazma-ya-M*. (Pored ovih, sačuvali su se i normalni oblici optativa.) Kontrahiranje ovoga tipa, kao i slučajevi reduciranja optativne morfeme -(y)a (npr. *başla-ya-YIM* > *başla-YIM*, *terketme-ye-YIM* > *terketme-YIM*), susreću se najčešće u poeziji, pisanoj po strogim metričkim uzusima. Zbog toga upotreba kraće (gelem) ili duže varijante (geleyim) nije semantički motivirana, nego prevashodno uslovljena metričkom strukturom stiha. Dakako, normalni oblik *geleyim* ima samo optativna značenja, dok oblik *gelem* i optativna i prezentsko-futurska.

U 1. licu pl. paradigmska distinkcija mogla se održati zbog toga što nije postojala mogućnost morfološkog kontamiranja nastavaka -VUZ, -YUZ, odnosno -LUM. Ipak, činjenica da su postojale jake reminiscencije da u osnovi i jedne i druge forme (*kal-a-vuz* i *kal-a-lum*) leži jedna te ista morfema, koja je po svojoj genezi i suštini nosilac optativne paradigme, uslovljava gdjekada i mogućnost supstitucije optativnog sufiksa -LUM sufiksom -VUZ.

Svi ovi momenti navode na zaključak da paradigmatiku distinkciju između optativnih i temporalnih značenja forme na *-(y)a* nije bilo moguće uspostaviti u 1. licu sing., dok za 1. lice pl. treba konstatirati da se ta distinkcija u načelu mogla održati. Međutim, činjenica da se *samo* u 1. licu pl. izborom odgovarajućih nastavaka postiže i odgovarajuće značenje, nikako ne može biti dostatan dokaz da su u staroosmanskom jeziku postojale dvije konzistentne paradigme forme na *-(y)a*.

Historijska gramatika indoevropskih jezika potvrđuje da je izvođenje formi na bazi deziderativnih čest slučaj. To se u globalu može prihvatiti i za brojne turske jezike, s nužnom napomenom da se turski optativ nikada nije razvio u futur kao samostalnu morfološku kategoriju. Dovoljno je prisjetiti se istočnoturskog optativa-futura na *-gay* koji je, kao i njemu srodna staroosmanska forma na *-(y)a*, negdje na granici između gl. vremena i gl. načina. Zbog toga je, po našem mišljenju, neodrživa tvrdnja E. A. Grunine da su u staroosmanskom jeziku »vremenska forma na *-a/-ä* i optativna forma na *-a/-ä* postojale kao dvije različite kategorije čije je identificiranje nepoželjno i netačno«.

Z u s a m m e n f a s s u n g

GAB ES IM ALTOSMANISCHEN ZWEI GESONDERTE PARADIGMEN DER »OPTATIVFORMEN« AUF *-(y)e*?

Das System der Zeitformen im Altosmanischen zieht wegen der zahlreichen Formen zur Bezeichnung der Zukunft die besondere Aufmerksamkeit der Turkologen auf sich. Die Analyse dieser Formen zeigt auf, dass sie sich in funktioneller und besonders in semantischer Hinsicht – obwohl sie im wesentlichen zueinander konkurrierten – ergänzten, da keine von ihnen die integralen Bedeutungen des Futurums ausdrücken konnte. Die semantische Insuffizienz dieser Formen bedingte nicht nur ihre grosse Anzahl, sondern auch das Phänomen, dass man das optative Morphem auf *-(y)a* als eine Art Quasi-partizip zur Bildung des Aorists und Futurums zu behandeln begann.

Das wesentliche Kennzeichen für die Verschiebung dieser ausgesprochenen Modalform zum System der indikativischen Verbalformen des Altosmanischen stellen die alternativen Personalendungen für die 1. Pers. Singular und Plural Präsens des Hilfsverbs *imek* (*-YAN*, *-VAM*, *-VUM*, *-MAN* im Singular, bzw. *-VUZ*, *-YUZ* im Plural) dar, die mit den markierten Optativendungen (*-YIN*, *-YIM*, *-YUM* im Singular und *-LUM* im Plural) im Paradigma der Form auf *-(y)a* vorkommen können.

Eine solche zweifache Behandlung der Form auf *-(y)a* liess den sowjetischen Turkologen E. A. Grunina und danach auch V. G. Guzev zu dem Schluss kommen, dass im Altosmanischen zwei gesonderte Paradigmen bestanden haben, deren formalgrammatischer und semantischer Träger das Morphem auf *-(y)a* war: »das optative« (das die Optativendungen annimmt) und »das temporale« (das die Personalendungen des Präsens vom Verb *imek* annimmt). Die beiden erwähnten Turkologen sind der Meinung, dass die Distinktion zwischen diesen zwei Paradigmen nur in der 1. Person bestand und dass die 1. Person Singular des »Temporalparadigmas« nach der Personalendung *-M* spezifisch war.

Es fällt gleich ins Auge, dass die sehr frequente Endung *-M* in den Paradigmen der anderen Verbalformen nicht vorkommt. Die statistische Behandlung aller Varianten von Personalendungen für die 1. Person Singular hat ergeben, dass die Endung *-M* in der früheren Epoche des Altosmanischen die anderen Personalendungen unter-

drückt hat, d.h. dass die Varianten $-(y)a + VAN$, $-(y)a + VAM$, $-(y)a + VUM$, $-(y)a + MAN$, bezogen auf $-(y)a + M$, relativ beschränkt vertreten waren (cf. Seite 14–15). Daneben zeigt die semantische Analyse einer sehr grossen Anzahl von registrierten Beispielen, dass die Endung $-(y)a + M$ nicht nur die temporalen, sondern in gleicher Masse auch die modalen (optativen) Bedeutungen markiert. Anders gesagt, sie ist das Kennzeichen eines einheitlichen modaltemporalen Paradigmas.

Es erhebt sich die Frage, warum die 1. Person $-(y)a + M$ nicht ausschliesslich das Temporalparadigma kennzeichnet, wenn man berücksichtigt, dass schon die markierten Optativendung $-YIN$, $-YIM$, $-YUM$ vorhanden waren? Unserer Meinung nach ist die Form $-(y)a + M$ durch die zweifache Kontrahierung 1) des Morphems $-(y)a$ und der Personalendung $-YAM$ (und $MAN?$), zum Beispiel *gel-e-YEM* > *gel-e-M*, *kal-a-YAM* > *kal-a-M*; 2) des Morphems $-(y)a$ und der Optativendungen $-YIM$, $-YUM$, zum Beispiel *gel-e-YIM* > *gel-e-M*, *yazma-ya-YIM* > *yazma-ya-m*, entstanden. (Neben diesen haben sich auch normale Optativformen bewahrt). Die Kontrahierung dieses Typus sowie die Fälle der Reduzierung des Optativmorphems $-(y)a$ (z.B. *basla-ya-YIM* > *basla-YIM*, *terketme-ye-YIM* > *terketme-YIM*) kommen am häufigsten in der nach strengen metrischen Regeln abgefassten Poesie vor. Somit ist der Gebrauch der kürzeren (gelem) oder längeren Variante (geleyim) nicht semantisch motiviert, sondern vorzugsweise durch die metrische Struktur des Verses bedingt. Allerdings hat die normale Form *geleyim* nur optative Bedeutungen, während die Form *gelem* sowohl optative als auch präsentisch-futurische Bedeutung hat.

In der 1. Person Plural konnte sich die paradigmatische Distinktion behaupten, da keine Möglichkeit zur morphologischen Kontamination der Endungen $-VUZ$, $-YUZ$ bzw. $-LUM$ bestand. Dennoch bedingt die Tatsache, dass starke Reminiszenzen daran existierten, dass die Grundlage sowohl der einen als auch der anderen Form (*kal-a-vuz* und *kal-a-lum*) dasselbe Morphem bildet, das seiner Genese und seinem Wesen nach der Träger des Optativparadigmas ist, manchmal auch die Möglichkeit des Ersatzes des optativsuffixes $-LUM$ durch das Suffix $-VUZ$.

Alle diese Momente legen den Schluss nahe, dass eine paradigmatische Distinktion zwischen den optativen und temporalen Bedeutungen der Form auf $-(y)a$ in der 1. Person Singular nicht festgestellt werden konnte, während für die 1. Person Plural zu konstatieren ist, dass sich diese Distinktion grundsätzlich behaupten konnte. Jedoch kann die Tatsache, dass *nur* in der 1. Person Plural durch die Auswahl der entsprechenden Endungen auch die entsprechende Bedeutung zu erlangen ist, in keinem Falle hinreichend die Behauptung beweisen, dass im Altosmanischen zwei konsistente Paradigmen auf $-(y)a$ vorhanden waren.

Wie die historische Grammatik der indoeuropäischen Sprachen bestätigt, ist die Ableitung der Futurformen auf Basis der Desideratenformen ein häufiger Fall. Es ist global auch für die zahlreichen Turksprachen anzunehmen. Dazu ist notwendigerweise zu bemerken, dass sich der türkische Optativ nie zum Futur als einer selbständigen morphologischen Kategorie entwickelt hat. Es genügt, an den osttürkische und ostghusische Optativ-Futur auf $-ğay$ zu erinnern, das wie die mit ihm verwandte Form auf $-(y)a$ gleichzeitig eine Zeitform und ein Verbalmodus ist. Daher sind wir der Meinung, dass E. A. Grunina nicht recht hat, wenn sie feststellt, »dass die Optativform auf $-a/-e$ und die Temporalform auf $-a/-e$ als zwei gesonderte Kategorien bestanden, deren Identifizierung unangebracht und unzutreffend ist«.